

Krzysztof Nawotka

(University of Wrocław, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-2658-5831>e-mail: krzysztof.nawotka@uwr.edu.pl

Hellenizm na wschód od Eufratu

Hellenism East of the Euphrates

ABSTRACT

Hellenism, as understood by the ancients, was a set of cultural characteristics that set the Greeks apart from others. In the Hellenistic period, it was fundamentally defined by a commonality of language, worship of the gods, lifestyle and sport, and with the latter the related spread of gymnasia. Beyond the Euphrates, there is little trace of Greek settlement; acculturation into Greek culture of the settlers' children was not served by a tenuous network of gymnasia. The cities of the Hellenistic East were oriental in character and their polity was generally shaped according to oligarchic Macedonian models. The Seleukid rulers were eager to endow Greek temples, but rarely participated in Greek agonies. The Arsakids shunned – probably deliberately – both activities. The weakness of Hellenism beyond the Euphrates is also evidenced by the low involvement of subjects

PUBLICATION INFO				
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Krzysztof Nawotka, the Historical Institute of the University of Wrocław, 49 Szewska Street, Wrocław 50-139, Poland				
SOURCE OF FUNDING: He project is co-financed by the Polish National Agency for Academic Exchange within the NAWA Chair Programme 2020 <i>From the Achaemenids to the Romans: Contextualizing empire and its longue-durée developments</i> a grant PPN/PRO/2020/1/00009 and a related Research Component funded by the National Science Centre (Poland) 2021/01/1/HS3/00006.				
SUBMITTED: 2024.01.07	ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl		
DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

of both dynasties in Greek sports. The promotion of Greek culture beyond the Euphrates, already weak in the Seleukid era, came to an end under the Arsakids, and Hellenism quickly lost its vitality.

Key words: Hellenism, Seleukids, Arsakids, gymnasia

STRESZCZENIE

Hellenizm, w rozumieniu starożytnych, był zespołem cech kulturowych odróżniających Greków od innych. W epoce hellenistycznej wyznaczały go w zasadniczym stopniu wspólnota języka, kultu bogów, stylu życia i sport oraz powiązane z tym ostatnim upowszechnienie gimnazjonów. Za Eufratem ślady osadnictwa greckiego są niewielkie, akulturacji w kulturze greckiej dzieci osadników nie służyła wąta sieć gimnazjonów. Miasta hellenistycznego Wschodu miały charakter orientalny, a ich ustrój kształtowano na ogół według oligarchicznych wzorców macedońskich. Władcy seleukidzcy chętnie obdarowywali greckie świątynie, ale z rzadka uczestniczyli w greckich agonach. Arsakidzi stronili – zapewne celowo – od obu tych aktywności. O słabości hellenizmu za Eufratem świadczy też małe zaangażowanie poddanych obu dynastii w sport grecki. Promocja kultury greckiej za Eufratem, słaba już w epoce selukidzkiej, w czasach arskidzkich dobiegła końca, a hellenizm szybko utracił żywotność.

Słowa kluczowe: hellenizm, Seleukidzi, Arsakidzi, gimnazja

Benedetto Bravo i Ewa Wipszycka-Bravo, autorzy ciągle najbardziej aktualnego – mimo już 31 lat, które minęły od jego publikacji – podręcznika akademickiego do historii starożytnej Grecji, tak mówią o hellenizmie: „Rzeczownik »hellenizm« jest dzisiaj terminem o funkcji czysto periodyzacyjnej: używany jest dla oznaczenia pewnego okresu dziejów cywilizacji greckiej, ujętego wyłącznie z punktu widzenia chronologicznego”, aby następnie poinformować czytelnika, że analogiczne terminy, np. niemieckie „Hellenismus”, „znaczą one mniej więcej »cywilizacja grecka«, »greckość«¹. Oczywiście opinia warszawskich autorów mija się z prawdą, gdyż słowo „hellenizm” używane jest w języku polskim także w odniesieniu do religii tzw. pogańskich, by przytoczyć choćby tytuł sławnej książki Tadeusza Zielińskiego *Hellenizm i judaizm*² lub polskiego przekładu dzieła Teodoret z Cyru *Graecarum Affectionum Curatio – Leczenie chorób hellenizmu*³, a w kontekście wczesnego chrześcijaństwa też do kultury

¹ B. Bravo, E. Wipszycka-Bravo, *Historia starożytnych Greków*, t. 3, *Okres hellenistyczny*, Warszawa 1992, s. 6.

² T. Zieliński, *Hellenizm a judaizm*, Warszawa–Kraków 1927. Również vide: A. Gillmeister, *Kontrowersje wokół książki Hellenizm a Judaizm Tadeusza Zielińskiego. Polemiki chrześcijańskie*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2011, 3, s. 275–288.

³ Teodoret z Cyru, *Leczenie chorób hellenizmu*, wstęp, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1981.

hellenistycznej⁴. Rzecz jasna, niemiecki termin „Hellenismus” odnosi się zarówno do epoki historycznej, jak i do cywilizacji greckiej⁵. Pogląd wyrażony w przytoczonym cytacie wywodzi w ostatecznym rozrachunku z przełomowej książki Johanna Droysena *Geschichte des Hellenismus*, popularyzatora nazwy *Hellenismus* rozumianej jako „epoka hellenistyczna”⁶.

W tym artykule będę posługiwał się terminem „hellenizm” w rozumieniu „kultura, cywilizacja grecka”, a więc w jednym ze znaczeń, w jakim rzeczownik ἑλληνισμός używany był w przedchrześcijańskiej literaturze greckiej. Podejmę próbę zarysowania skali greckiej obecności kulturowej, czyli hellenizmu – rozumianego tak, jak pojmowali ten termin starożytni – na ogromnym obszarze od Eufratu po Indie, czyli na terenie wchodzącym w skład wielkich imperiów starożytnych, Seleukidów, Arsakidów i państwa Greków baktryjskich. Postawię też hipotezy zmierzające do skomentowania, jeśli nie do wyjaśnienia, stopnia hellenizacji Wschodu. Nie będę się odnosił do prób dowodzenia znacznego stopnia hellenizacji Wschodu przez odwoływanie się do dość małej zresztą liczby artefaktów identyfikowanych przez archeologów jako greckie. Debata o hellenizmie oparta o znaleziska archeologiczne nie bierze pod uwagę faktu, że greczycami naczyniami i innymi przedmiotami mogli się też posługiwać irańscy arystokraci ze względów estetycznych, nie tracąc jednakowoż swej rodzimej autoidentyfikacji⁷.

Hellenizm i hellenizacja są od dawna przedmiotem ożywionej debaty w literaturze naukowej, w ostatnich latach prowadzonej przede wszystkim w kontekście refleksji nad nowożytnym kolonializmem i postkolonializmem. Spory o hellenizm pojmowany jako ideowy poprzednik europejskiego kolonializmu toczą się głównie wśród uczonych anglosaskich, dziś potępiających doświadczenie kolonialne swoich krajów z równą zajadłością, z jaką ich niedalecy przodkowie gloryfikowali swoich polityków, żołnierzy i biurokratów dźwigających „brzemie białego człowieka”⁸. Ta problematyka nie ma istotnego znaczenia dla historyka pracującego w Polsce – kraju, który szczęśliwym zbiegiem okoliczności nie uczestniczył w europejskiej ekspansji kolonialnej. Polski historyk wie,

⁴ Np. W. Prokulski, *Hellenizm św. Pawła*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1953, 6.

⁵ Autorytatywną monografią ewolucji tego określenia w literaturze nowożytnej jest: R. Bichler, *Hellenismus. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*, Darmstadt 1983.

⁶ *Ibidem*.

⁷ J. Wiesehöfer, *Kings of Kings and Philhellên: Kingship in Arsacid Iran*, w: *Aspects of Hellenistic Kingship*, red. P. Bilde et al., Aarhus 1996, s. 62, 66; G. Traina, *Notes on Hellenism in the Iranian East (Classico-Oriental Notes, 6–8)*, „Iran & the Caucasus” 2005, 9, s. 3–4.

⁸ Historię badań nad hellenizmem, w tym jej antykolonialny etap, przedstawia zwięźle Milinda Hoo, *Eurasian Localisms: Towards a Translocal Approach to Hellenism and Inbetweenness in Central Eurasia, Third to First Centuries BCE*, Stuttgart 2022, s. 38–70.

że współczesne nam spory ideowe mogą raczej zaciemnić, niż rozjaśnić zjawiska sprzed dwóch tysięcy lat. Dlatego w tym artykule skupię się na antycznym rozumieniu greckości i zaproponuję spojrzenie na Wschód seleukidzki i postseleukidzki z tego punktu widzenia.

Czasownik ἑλληνίζω, powiązany z rzeczownikiem ἑλληνισμός („hellenizm”), jest dobrze poświadczony w literaturze greckiej, na ogół w znaczeniu „mówić lub pisać po grecku, mówić czystym językiem greckim”, z rzadka „zrobić Grekiem, zhellenizować”⁹. W tym samym duchu słowo ἑλληνισμός poświadczane jest – choć rzadko – w znaczeniu prawidłowego posługiwania się językiem greckim¹⁰. Najczęściej występuje ono w tekstach autorów chrześcijańskich w znaczeniu „naśladowanie Greków, pogaństwo”¹¹. Było ono znacznie rzadsze przed epoką chrześcijańską i nigdy nie występowało w znaczeniu „epoka hellenistyczna”, gdyż dla tej starożytni posługiwali się nazwą „czasy macedońskie” bądź „czasy królów macedońskich”¹².

Choć nie dotrwała do naszych czasów żadna starożytna definicja hellenizmu jako zjawiska kulturowego, istota helleńskości – zespołu

⁹ Słownik grecko-polski, t. 2, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1960, s.v. To drugie znaczenie: Libanius, *Oratio* 11.103, w: *Libanii Opera*, t. 1, wyd. R. Foerster, Leipzig 1903.

¹⁰ Herodianus, *Περὶ σολοικισμοῦ*, s. 311, w: *Lexicon Vindobonense*, wyd. A. Nauck, St. Petresburg 1867: „τὸ πάσαις ταῖς διαλέκτοις ὁρθῶς χρησθαι.” W tym znaczeniu też np. Philodemus, *Περὶ ποιημάτων*, w: F. Sbordone, *Philodemi Peri poiematon tractatus tres*, „Rendiconti della Academia di Archeologia di Napoli” 1961, N.S. 35: p.herc. 444, kol. 94, l. 23.

¹¹ Słownik grecko-polski, t. 2, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1960, s.v. Baza danych Thesaurus Linguae Graecae odnotowuje 552 przykłady użycia tego słowa w literaturze greckiej starożytnej i bizantyńskiej, niemal wyłącznie chrześcijańskiej.

¹² Diodorus Siculus [dalej: D.S.], *Diodori bibliotheca historica*, t. 1–5, red. I. Bekker, L. Dindorf, Leipzig 1888–1905, I 3.3 („οὐδεὶς προεβίβασε τὴν ἱστορίαν κατωτέρω τῶν Μακεδονικῶν καιρῶν”); Juba, w: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 3A, Leiden 1940: 275 F87 („Μέχρι γὰρ τῶν Μακεδονικῶν χρόνων”); Eusebius, *Commentarius in Isaiam*, w: J. Ziegler, *Eusebius Werke*, t. 9, Berlin 1975, I 72 („εἰκὸς δὲ αὐτὴν καὶ ἐν τοῖς Περσικοῖς χρόνοις καὶ ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς”); Eusebius, *Demonstratio evangelica*, w: I.A. Heikel, *Eusebius Werke*, t. 6, Leipzig 1913, VIII 2 52 („εὐρίσκομεν γὰρ τὴν Περσῶν βασιλείαν ἔτεσιν διακοσίοις τριάκοντα περιγραφομένην, τὴν τε Μακεδόνων εἰς ἔτη τριακόσια [ἑβδομήκοντα] παρατείνουσιν”), VIII 4.20 („μετὰ τοὺς Ζαχαρίου χρόνους ἐπὶ τῆς Μακεδόνων βασιλείας”); Clemens Alexandrinus, *Stromata*, w: O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, *Clemens Alexandrinus*, t. 2, Berlin 1960, I 21.128.3 („ὁμοίως οὖν καὶ τῶν Μακεδονικῶν βασιλέων οἱ χρόνοι οὕτω κατὰγονται”), I 21.129.2–3 („οἱ τῶν Μακεδόνων βασιλέων χρόνοι ἔτη τριακόσια δώδεκα”). Księga ósma dzieła Jana Malalasa nosi poświadczony w manuskryptach tytuł Λόγος ὀγδοὺς χρόνων Μακεδόνων. A. Spawforth, „Macedonian times”: *Hellenistic memories in the provinces of the Roman Near East*, w: *Greeks on Greekness: Viewing the Greek Past under the Roman Empire*, red. D. Konstan, S. Said, Cambridge 2006, s. 1–26.

cech kulturowych odróżniających Greków od reszty rodzaju ludzkiego – była przedmiotem refleksji autorów antycznych, poczynając od Herodota. W mowie, w której Ateńczycy zapewniali Spartan, że nie przyjmą jednostronnie korzystnych warunków pokoju przedstawionych przez Mardoniosa, znalazło się stwierdzenie, że wśród przyczyn ich decyzji jest „sama greckość (τὸ Ἑλληνικόν), to jest wspólność krwi i języka, i wspólne siedziby bogów, i ofiary, i jednakie obyczaje”¹³. Nieco wcześniej w tej samej księdze Herodot relacjonuje prowadzoną przed obliczem Kserksesa rozmowę perskich arystokratów z uchodźcami arkadyjskimi na temat zwyczajów Greków:

Arkadyjczycy powiedzieli im, że Hellenowie święcą Olimpie i przypatrują się igrzyskom gimnicznym i hippicznym. On pytał dalej, jaka jest ustanowiona nagroda, o którą walczą. Odrzekli, że wieniec gałązek oliwnych, który daje się zwycięzcy. Wtedy Tritantajchmes, syn Artabanosa, który wyraził najszlachetniejszą myśl, ściągnął na siebie zarzut tchórzostwa ze strony króla. Słyszając bowiem, że nagrodą jest wieniec, a nie pieniądze, nie potrafił zamilczeć i tak przed wszystkimi się odezwał:

– Biada, Mardoniosie, przeciw jakim ty mężom poprowadziłeś nas do boju, którzy nie o pieniądze urządzają swe igrzyska, lecz o dzielność!¹⁴

W 2. Księdze Machabejskiej, źródle niemal o 300 lat późniejszym, czytamy, że niegodziwy arcykapłan Jazon

ponadto jeszcze zobowiązał się do wypłacenia innym stu pięćdziesięciu [talentów], jeżeli mu będzie dozwolone urządzić własnym kosztem gimnazjum i efebion, a mieszkańców Jerozolimy zapisać jako Antiocheńczyków. Król zgodził się, a kiedy on objął władzę, zaraz zaczął narzucać swym rodakom grecki sposób życia (τὸν Ἑλληνικὸν χαρακτήρα). [...] Umyślnie bowiem pod samym zamkiem wybudował

¹³ Herodotus [dalej: Hdt.], w: P.-E. Legrand, *Hérodote. Histoires*, t. 1–9, Paris 1930–1954, VIII 144: „αὐτὶς δὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἐὼν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἰδρύματα τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἡθεὰ τε ὁμότροπα”. W tekście cytaty według przekładu S. Hammera ze zmianami, z których najważniejszą jest przywrócenie prominencji słowa τὸ Ἑλληνικόν (jako „greckość”), nieznanego *Słownikowi grecko-polskiemu*, red. Z. Abramowiczówny.

¹⁴ Hdt. VIII 26: „Οἱ δὲ σφί ἐλεγον ὡς Ὀλύμπια ἄγουσι καὶ θεωροῖεν ἀγῶνα γυμνικὸν καὶ ἵππικόν. Ὁ δὲ ἐπείρετο ὅ τι τὸ ἄεθλον εἴη σφί κείμενον περὶ ὅτεο ἀγωνίζονται· οἱ δὲ εἶπον τῆς ἐλαίης τὸν διδόμενον στέφανον. Ἐνθαῦτα εἶπας γνώμην γενναιοτάτην Τριτανταίχμης ὁ Ἀρταβάνου δειλίην ὥφλε πρὸς βασιλέος. Πυνθανόμενος γὰρ τὸ ἄεθλον ἐὼν στέφανον ἀλλ’ οὐ χρήματα, οὔτε ἠνέσχετο σιγῶν εἰπέ τε ἐς πάντας τάδε· «Παπαί, Μαρδόνιε, κοίους ἐπ’ ἄνδρας ἡγαγες μαχησομένους ἡμέας, οἱ οὐ περὶ χρημάτων τὸν ἀγῶνα ποιεῦνται ἀλλὰ περὶ ἀρετῆς.»”

gimnazjon i najlepszych młodzieńców zachęcił do włożenia kapełusza. Nastąpiło tak wielkie rozkrzewienie hellenizmu (ἀκμή τις Ἑλληνισμοῦ) i taka moda na obce obyczaje, pod wpływem niezwykle nikczemności bezbożnika, nie-arcykapłana Jazona, że kapłani nie okazywali już żadnej gorliwości w służbie ołtarza, ale gardząc świątynią i zaniedbując ofiary, zaraz na sygnał [do rzucania] dyskiem spieszyli się, aby wziąć udział w niezgodnych z Prawem ćwiczeniach palestry. Za nic sobie mając zaszczyty ojczyste, za najpiękniejsze uważali greckie odznaczenia (Ἑλληνικὰς δόξας). [...] Gdy w Tyrze wobec króla obchodzono co pięć lat urządzone igrzyska, bezecny Jazon wysłał jako widzów rzekomych przedstawicieli Jerozolimy, będących Antiocheńczykami. Zabrali oni ze sobą trzysta drachm w srebrze na ofiarę dla [boga] Heraklesa¹⁵.

Z 1. Księgi Machabejskiej dowiadujemy się o oskarżeniach wobec Żydów – jerozolimskich Antiocheńczyków:

W Jerozolimie więc wybudowali gimnazjon według pogańskich zwyczajów. Pozbyli się też znaku obrzezania i odpadli od świętego przymierza. Sprzęgli się też z poganami i zaprzędali się [im], aby robić to, co złe¹⁶.

Nie ma wielkiego znaczenia, czy Herodot dokładnie zrelacjonował cytowane wypowiedzi – nawet jeśli była to tylko retoryka mająca służyć

¹⁵ Machabaeorum II, w: *Septuaginta*, t. 1, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1935, 4.9–10, 12–15, 18–19: „πρὸς δὲ τούτοις ὑπισχνεῖτο καὶ ἕτερα διαγράφειν πεντήκοντα πρὸς τοῖς ἑκατόν, ἐὰν ἐπιχωρηθῇ διὰ τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ γυμνάσιον καὶ ἐφηβείον αὐτῷ συστήσασθαι καὶ τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἀντιοχεῖς ἀναγράψαι. ἐπινεύσαντος δὲ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς ἀρχῆς κρατήσας εὐθέως πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν χαρακτηῖρα τοὺς ὁμοφύλους μετέστησε. [...] ἀσμένως γὰρ ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἀκρόπολιν γυμνάσιον καθίδρυσεν καὶ τοὺς κρατίστους τῶν ἐφήβων ὑποτάσσων ὑπὸ πέτασον ἤγαγεν. ἦν δ’ οὕτως ἀκμή τις Ἑλληνισμοῦ καὶ πρόσβασις ἀλλοφυλισμοῦ διὰ τὴν τοῦ ἀσεβοῦς καὶ οὐκ ἀρχιερέως Ἰάσωνος ὑπερβάλλουσιν ἀναγνείαν ὥστε μηκέτι περὶ τὰς τοῦ θυσιαστηρίου λειτουργίας προθύμους εἶναι τοὺς ἱερεῖς, ἀλλὰ τοῦ μὲν νεῶ καταφρονούντες καὶ τῶν θυσιῶν ἀμελοῦντες ἔσπευδον μετέχειν τῆς ἐν παλαιστῇ παρανόμου χορηγίας μετὰ τὴν τοῦ δίσκου πρόσκλησιν, καὶ τὰς μὲν πατρώους τιμὰς ἐν οὐδενὶ τιθέμενοι, τὰς δὲ Ἑλληνικὰς δόξας καλλίστας ἡγούμενοι. [...] Ἀγομένου δὲ πενταετηρικοῦ ἀγῶνος ἐν Τύρῳ καὶ τοῦ βασιλέως παρόντος ἀπέστειλεν Ἰάσων ὁ μιὰρὸς θεωρὸς ὡς ἀπὸ Ἱεροσολύμων Ἀντιοχεῖς ὄντας παρακομίζοντας ἀργυρίου δραχμὰς τριακοσίας εἰς τὴν τοῦ Ἡρακλέους θυσίαν.”

¹⁶ Machabaeorum I, w: *Septuaginta*, t. 1, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1935, 1.14–15: „καὶ ᾠκοδόμησαν γυμνάσιον ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὰ νόμιμα τῶν ἐθνῶν καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς ἀκροβυστίας καὶ ἀπέστησαν ἀπὸ διαθήκης ἀγίας καὶ ἐξευγίσθησαν τοῖς ἔθνεσιν καὶ ἐπράθησαν τοῦ ποιῆσαι τὸ πονηρόν.”

przekazowi o charakterze ideologicznym, to użyta przez niego argumentacja musiała brzmieć w uszach słuchaczy prawdziwie, odwołując się do powszechnie akceptowanego obrazu rzeczywistości. Świadectwo Ksiąg Machabejskich jest dla nas szczególnie ważne ze względu na środkowo-hellenistyczną datę i na jego autorów – dla nas anonimowych Żydów dobrze znających znienawidzoną kulturę grecką. Właśnie ich postawa, sytuująca ich na zewnątrz hellenizmu, czyni z nich wyjątkowych świadków, zwracających uwagę na zagadnienia, które Grek mógłby uznać za sprawy oczywiste, niewarte odnotowania¹⁷. Nasze źródła uznają więc za wyróżniki greckości, określanej jako *hellenismos/to hellenikon*, wspólnotę języka, kultu bogów, stylu życia i sport¹⁸.

Wreszcie kilku autorów greckich i rzymskich, w tym Pauzaniasz i Witruwiusz, charakteryzuje miasto (greckie), odwołując się do jego niezbędnych cech urbanistycznych¹⁹. Nie wszystkie z wymienianych przez nich urządzeń miejskich można uznać za wyróżniające wyłącznie miasto greckie, gdyż odnoszą się one w bardzo dużym stopniu też do miast rzymskich. Za element typowy dla miasta greckiego i zarazem kulturowo niezbędny Pauzaniasz i inni autorzy wymieniają gimnazjon²⁰, wspomniany też z niechęcią przez Księgi Machabejskie. Nasze źródła odnotowują również demokrację jako naturalny ustrój miasta greckiego od IV w. p.n.e.

¹⁷ E.S. Gruen, *Jewish Perspectives on Greek Culture and Ethnicity*, w: *Hellenism in the Land of Israel*, red. G.E. Sterling, J.J. Collins, Notre Dame 2001, s. 63–64, 82–85.

¹⁸ Znaczenie greckiego słowa *ἑλληνισμός* prawidłowo odnotowuje już Stephanus, *Thesaurus*, t. 4, 770–771, s.v.: „*proprietas linguae Graecae*”, „*proprietas verborum Graecorum*”, ale też „*imitatio Graecorum*”, „*institutio Graeca*”. Vide: J. Hall, *The role of language in Greek ethnicities*, „*Proceedings of the Cambridge Philological Society*” 1995, 41, s. 92–93; R. Thomas, *Ethnicity, Genealogy and Hellenism in Herodotus*, w: *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, red. I. Malkin, Washington 2001, s. 213–233; K. Zacharia, *Herodotus' Four Markers of Greek Identity*, w: *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, red. K. Zacharia, Aldershot–Burlington 2008, s. 21–36; S.M. Burstein, *Greek Identity in the Hellenistic Period*, w: *Hellenisms*, s. 76–77 na temat przewagi czynników kulturowych i religijnych nad genealogicznymi w Herodotowej definicji greckości. Dionizjos z Halikarnasu (*Donyssii Halicarnasei antiquitatum Romanorum quae supersunt*, t. 1–4, wyd. K. Jacoby, Leipzig 1885–1905, VII 72.14, XIV 6.5–6) wskazuje na większą wagę kultu bogów i norm cywilizacyjnych niż języka w określeniu, kto jest Grekiem.

¹⁹ *Pausaniae Graeciae descriptio*, t. 1–3, wyd. F. Spiro, Leipzig 1903 [dalej: Paus.] X 4: „*Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκῶων, εἴγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τοῦτους οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον ἐς κρήνην.*” Vitruvius: Vitruve, *De l'architecture*, t. 1–10, wyd. P. Fleury, Paris 1969, V 2–3.

²⁰ Paus. X 4; Aelius Aristides, *Aristides*, t. 1, wyd. W. Dindorf, Leipzig 1829, 14.364 (s. 225, Jebb); Dio Chrysostomus: *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*, t. 1–2, wyd. J. von Arnim, Berlin 1893–1896, 32.44, 48.9; Flavius Philostratus: *Flavii Philostrati opera*, t. 2, wyd. C.L. Kayser, Leipzig 1870, *Vitae sophistarum* II 26 (s. 613, Olearius).

po koniec epoki hellenistycznej²¹. Dla wszystkich był chyba oczywisty grecki zwyczaj sporządzania inskrypcji w kamieniu celem wystawiania ich na widok publiczny. W epoce hellenistycznej stracił natomiast na znaczeniu Herodotowy czynnik wspólnoty krwi²², zastąpiony paradygmatem kultury i edukacji jako czynników definiujących greckość²³.

Pierwszy czynnik definiujący tych, którzy należeli do wspólnoty określanej jako *hellenismos/to hellenikon*, to kult tych samych, czyli greckich bogów – kult, a nie wiara w nich, bo o tym nigdy nie ma mowy. Na wspólnotę kultów z Magnezją nad Meandrem powołuje się przyjmujący zaproszenie do udziału w igrzyskach ku czci Artemidy Leukophryene *demos* Antiochii w Persydzie²⁴. Władza publiczna w miastach „greckich” Wschodu czciła bóstwa greckie. Obywatele równie chętnie oddawali cześć bóstwom lokalnym, a manumisje w Seleukei nad Eulaiosesem dedykowano Nanai, najważniejszemu bóstwu Suzy²⁵. Znane z inskrypcji greckich z Seleukei nad Eulaiosesem (Suzy) imiona postaci, także identyfikujących się jako Grecy poprzez *patronimicum*, zawierają często rdzeń *-vapai*, urobiony od imienia bogini Nanai, np. Βιθναναία, Μηκατναναία, Μινναναιος²⁶. Gimnazjon w najlepiej znanym mieście hellenistycznym w Azji Centralnej, Ai Khanoum, był miejscem kultu Heraklesa i Hermesa, nie wiadomo natomiast, jakie bóstwa czczono w trzech zidentyfikowanych archeologicznie świątyniach²⁷. Biorąc pod uwagę ich

²¹ *Aristotelis Politica*, wyd. W.D. Ross, Oxford 1957, 1286b20. K. Nawotka, *Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great*, „Klio” 2003, 85, s. 18. Cf. passus z listu Eumenesa II do Toriaion („Supplementum Epigraphicum Graecum” [dalej: SEG] 47.1745, ll. 8–11): „ἀξι[ι]ώσαντας δὲ δι’ ἣν εἰς τὰ ἡμέτερα πρό/γματα ἔχετε εὖνοϊαν ἐπιχωρηθῆναι ὑμῖν πολιτείαν/ τε καὶ νόμους ἰδίους καὶ γυμνάσιον καὶ ὅσα τούτοις ἐστὶ/ ἀκόλουθα.”

²² E. Gruen, *Herodotus and Greekness*, w: idem, *Ethnicity in the Ancient World – Did it matter?*, Berlin–Boston 2020, s. 55.

²³ To mamy już poświadczone u Izokratesa, *Isocrate. Discours*, t. 2, wyd. G. Mathieu, É. Brémond, Paris 1938, *Panegyricus* [dalej: *Isoc. Paneg.*] 50: „Τοσοῦτον δ’ ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ’ οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας.”

²⁴ O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900 [dalej: *IMagn*] 61+= F. Canali De Rossi, *Iscrizioni dello estremo oriente Greco. Un repertorio*, Berlin 2004 [dalej: *IK EO*] 252, ll. 40–41: „ὁ δὲ δῆμος σεβόμενος μὲν τοὺς κοινούς θεοὺς αὐτοῦ τε/ καὶ Μαγνήτων.”

²⁵ L. Martinez-Sève, *Les Grecs d’Extrême Orient: communautés grecques d’Asie Centrale et d’Iran*, „Pallas” 2012, 89, s. 384.

²⁶ SEG 2.760, 7.681; *IK EO* 140.

²⁷ M. Hoo, *op. cit.*, s. 95–99.

irańską i mezopotamską architekturę, dość częste w literaturze naukowej przypisywanie świątyni z eksedrami kultu Zeusa, identyfikowanego z Ahura Mazdą, Mitrą czy Oksosem²⁸, jest po prostu fantazją. Być może świątynia z eksedrami należała do lokalnego bóstwa, tak jak świątynia boga lub bogini Oksos w Takht-i Sangin, łącząca irańsko-mezopotamską architekturę z pewnymi greckimi elementami dekoracyjnymi i nielicznymi inskrypcjami greckimi wystawianymi przez Irańczyków²⁹.

Typową dla władcy drogą zademonstrowania czci dla bóstw, obojętne greckich czy orientalnych, było złożenie ofiar – osobiste lub przez posłańca – i przekazanie darów świątyniom. Tak właśnie czynił pragnący uznania swego uczestnictwa w greckiej wspólnocie kulturowej niegodziwy arcykapłan Jazon, który przesłał 300 drachm na ofiary dla Heraklesa-Melkarta w Tyrze. Inskrypcje zachowują liczne przykłady darów dla świątyń greckich składanych przez członków największej dynastii hellenistycznej, Seleukidów, od jej założyciela aż po kres jej rządów³⁰. Podobnie postępowali inni władcy hellenistyczni, Lagidzi, Atygonidzi, Attalidzi i wielu innych³¹, ale nigdy Arsakidzi w epoce hellenistycznej³². Z całą pewnością można stwierdzić, że czynnikiem decydującym nie było irańskie pochodzenie Arsakidów, bo zarówno księżniczki irańskie w epoce diadochów, jak i irańscy królowie Pontu i Kapadocji nie ustępowali władcom etnicznie greckim czy macedońskim w okazywaniu

²⁸ Zeus-Ahura Mazda: P. Bernard, *Campagne de fouilles 1969 à Ai Khanoum (Bactriane)*, „CRAI” 1970, 114, s. 327; Zeus-Mitra: C. Rapin, *Les sanctuaires de l’Asie Centrale à l’époque hellénistique. État de la question*, „Études de lettres” 1992, 4, s. 120; Zeus-Oksos: L. Martinez-Sève, *Pouvoir et religion dans la Bactriane hellénistique. Recherches sur la politique religieuse des rois séleucides et gréco-bactriens*, „Chiron” 2010, 40, s. 13.

²⁹ M. Hoo, *op. cit.*, s. 111–126.

³⁰ *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechischen Städte und Heiligtümer*, cz. 1, *Zeugnisse und Kommentare*, red. K. Bringmann, H. v. Steuben, Berlin 1995, nr 22, s. 155–169, 171, 280, 281, 304. Znamienne były zwłaszcza żywe związki Seleukidów z Didymą, świątynią i wyrocznią Apollina, mitycznego założyciela dynastii: K. Nawotka, *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Diocletian*, Wiesbaden 2023, s. 56–61, 64, 73; o darach innych władców hellenistycznych dla Didymy: *ibidem*, s. 74–76.

³¹ Lagidzi: K. Bringmann, H. v. Steuben, *op. cit.*, nr: 16, 58, 59, 79, 85, 120–125, 143–154, 204, 236, 237, 273, 276–279, 300. Antygonidzi: *ibidem*, nr: 83, 110, 111, 114–116, 126–132, 134–142, 201, 259, 299. Attalidzi: *ibidem*, nr: 26a, 49, 80, 84, 86–89, 91–94, 172a, 172b, 173–182, 232, 249–253, 256, 272, 285, 286.

³² Monumentalny korpus *Schenkungen hellenistischer Herrscher* nie odnotowuje ani jednego przykładu daru Arsakidów dla świątyń greckich. Wiemy tylko o przekazaniu przez Wologazesa IV posągu Heraklesa zabranego z Messene świątyni Apollina w Seleukei nad Tygrysem: *IK EO 86* (150–151 r.). L. Gregoratti, *Epigraphy of Later Parthia*, „Voprosy Epigrafiki: Sbornik statei” 2013, 7, s. 281–283.

czci greckim bóstwom. Postawa Arsakidów była co najmniej brakiem zainteresowania, a może celową demonstracją niechęci do uczestnictwa w greckiej kulturowej *koine*.

Sport i jego instytucje, zwłaszcza gimnazjon, są zapewne najlepszym miernikiem siły bądź słabości *hellenismos/to hellenikon* na Wschodzie hellenistycznym. Nic tak nie odróżniało Greków od ludów Wschodu jak sport, tak w swej fundamentalnej zasadzie merytokratycznego egalitaryzmu³³, jak i dzięki nagości publicznie demonstrowanej podczas treningu i zawodów³⁴. Typowo grecki był też zwyczaj wyróżniania zwycięzców w zawodach w inskrypcjach na bazach posągów (*tituli agonistici*), listach zwycięstw i innych. Jest to zresztą fundament naszej wiedzy o sporcie antycznym³⁵. Organizowanie zawodów sportowych i troska o ich wysoką rangę były przedmiotem żywego zainteresowania polis czasów hellenistycznych i rzymskich – dość powiedzieć, że w samej Azji Mniejszej epoki pryncypatu liczba agonów sportowych szacowana jest na 350–400³⁶.

Różne aspekty sportu poświadczone są na Wschodzie hellenistycznym zarówno w źródłach greckich, jak i babilońskich. Te ostatnie donoszą, że obywatele polis (*pulitê* po akadysku) w Babilonie i Seleukei nad Tygrysem namaszczają ciała oliwą, w oczywistym odniesieniu do powszechnej praktyki greckich sportowców, czy to zawodowych, czy amatorów ćwiczących w gimnazjonie³⁷. To, że żadne zawody sportowe organizowane na Wschodzie hellenistycznym nie są wprost poświadczone, może wynikać ze słabości bazy źródłowej. Możliwe, że jakiś agon odbywał się w Seleukei nad Eulaiosem, o czym świadczy obecność w tym mieście stadionu³⁸

³³ P. Christesen, *Sport and Democratization in Ancient Greece (with an Excursus on Athletic Nudity)*, w: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, red. P. Christesen, D.G. Kyle, Malden–Chichester 2014, s. 221–224.

³⁴ T.F. Scanlon, *Eros and Greek Athletics*, Oxford 2002, s. 64–97; D. Kyle, *Pan-Hellenism and Particularism: Herodotus on Sport, Greekness, Piety and War*, w: *Sport in the Cultures of the Ancient World New Perspectives*, red. Z. Papakonstantinou, Abingdon–New York 2010, s. 40; P. Christesen, *op. cit.*, s. 226–229.

³⁵ H.W. Pleket, *Inscriptions as Evidence for Greek Sport*, w: *A Companion to Sport*, s. 98–111.

³⁶ *Ibidem*, s. 368–369.

³⁷ I.L. Finkel, R.J. van der Spek, R. Pirngruber, *Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period*, Atlanta 2024 [dalej: BHP] 14, obv. 3–4. R.J. Van der Spek, *Ethnic Segregation in Hellenistic Babylon*, w: *Ethnicity in Ancient Mesopotamia: Papers read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, July 1–4, 2002*, red. W. van Soldt, R. Kalvelagen, D. Katz, Leiden 2004, s. 397; G.M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley–Los Angeles–London 2013, s. 130; M.C.D. Paganini, *Gymnasia and Greek Identity in Ptolemaic Egypt*, Oxford 2022, s. 139–140.

³⁸ *IK EO* 207.

oraz urzędnika o tytule εἰσαγωγεὺς³⁹, często poświadczonego dla funkcjonariuszy publicznych związanych z igrzyskami⁴⁰. Być może też listy imion z Seleukei nad Tygrysem są listami zwycięzców w jakimś lokalnym agonie⁴¹. Wiemy o czterech miastach z terenu Mezopotamii, Seleukei nad Tygrysem, Seleukei nad Eulaiosem, Seleukei nad Hedyphontem i Apamei Sellei oraz dwóch innych miastach selukidzkiego Wschodu, Antiochii w Persydzie i Seleukei nad Morzem Czerwonym, które w 205 r. p.n.e. przyjęły zaproszenie Magnezji nad Meandrem do uczestnictwa w igrzyskach ku czci Afrodyty Leukophryene, tym samym uznając ich panhelleński charakter jako *agon stephanites*⁴². Oznaczało to włączenie się do wielkiej, choć zapewne działającej tylko okazjonalnie, sieci miast greckich⁴³.

Niewiele wiemy o uczestnictwie sportowców ze Wschodu hellenistycznego w greckich zawodach. Poświadczonych jest tylko trzech zwycięzców, wszyscy z Seleukei nad Tygrysem: Leodamas syn of Antigonosa w agonie muzycznym na Kos ok. 178 r. p.n.e.⁴⁴, Asklepiodoros syn Triballosa w Panatenajach w Atenach ok. 162/1 r. p.n.e.⁴⁵ i Simmias w igrzyskach olimpijskich w 100 r. p.n.e.⁴⁶ Ponieważ znamy imiona co najmniej 979 olimpijczyków, czyli 22–25% wszystkich triumfatorów w igrzyskach w Olimpii⁴⁷, lista zwycięzców olimpijskich jest znakomitą narzędziem

³⁹ IK EO 219.

⁴⁰ J. Wiseman, *Agonistic Festivals, Victors, and Officials in the Time of Nero: An Inscribed Herm from the Gymnasium Area of Corinth*, „Hesperia Supplements” 2015, 48, s. 220–221.

⁴¹ IK EO 76 i 106. Interpretacja tych inskrypcji jako list zwycięzców: J. Oelsner, *Wie griechisch ist Babylonien in hellenistischer Zeit? Zu den griechischen Sprachzeugnissen aus Babylonien*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 2014, 164, 2, s. 307–308.

⁴² IMagn 61+ = IK EO 252.

⁴³ Na temat tych igrzysk, zaproszenia wystosowanego przez Magnezję, odpowiedzi ze strony różnych miast i sieci powstałej wokół Leukophryneia vide: K.J. Rigsby, *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, London–Berkeley 1996, s. 179–279; W. Slater, D. Summa, *Crowns at Magnesia*, „GRBS” 2006, 46; H.W. Pleket, *Sport*, s. 367–369; O.M. van Nijf, C.G. Williamson, *Connecting the Greeks: Festival Networks in the Hellenistic World*, w: *Athletics in the Hellenistic World*, red. C. Mann, S. Remijsen, S. Scharff, Stuttgart 2016, s. 46–48.

⁴⁴ D. Bosnakis, K. Hallof, *Inscriptiones Graecae*, t. XII 4.2 *Inscriptiones Coi insulae. Catalogi, dedicationes, tituli honorarii, termini*, Berlin–New York 2012 [dalej: IG XII 4.2] 454, ll. 320–321 (= IK EO 78).

⁴⁵ SEG 41.115.

⁴⁶ Julius Africanus: M. Wallraff, *Iulius Africanus Chronographiae. The extant fragments*, Berlin–New York 2007, F65.284, s. 210. L. Moretti, *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma 1957, s. 146, nr 654.

⁴⁷ Listy zwycięzców olimpijskich opublikował L. Moretti: *Olympionikai; Supplemento al catalogo degli Olympionikai*, „Klio” 1970, 52; *Nuovo supplemento al catalogo degli Olimpionici*, „Miscellanea Greca e Romana” 1987, 12; *Nuovo supplemento al catalogo degli Olympionikai*, w: *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, 5–9 September 1988*, red.

diagnostycznym w wielu badaniach, nie tylko nad sportem antycznym. Choć w starożytnych igrzyskach zawsze nieproporcjonalnie wielu uczestników – i zwycięzców – wywodziło się z najbliższego sąsiedztwa miejsca odbywania zawodów⁴⁸, w epoce hellenistycznej i w czasach pryncypatu dominacja w Olimpii zawodników z Peloponezu bardzo osłabła⁴⁹. Oczywiście zawodnicy ze Wschodu hellenistycznego musieli odbyć długą podróż, aby móc wziąć udział w igrzyskach olimpijskich, ale należy pamiętać, że nieco tylko mniejsze wyzwania stały przed sportowcami z Syrii, Egiptu i Azji Mniejszej – wszyscy oni musieli się zmierzyć z kosztowną i niebezpieczną drogą morską do Olimpii. Stąd trudno uznać logistykę za wystarczające wytłumaczenie faktu, że mamy poświadczonych 33 olimpiioników z Aleksandrii, 19 z Rodos, 19 bądź 20 z Miletu, 7 z Syrii⁵⁰, a tylko jednego z całego hellenistycznego Wschodu. Dane pochodzące z gorzej poświadczonych igrzysk istmijskich są w podobnej proporcji⁵¹, z tym tylko wyjątkiem, że nie jest znany żaden zwycięzca zza Eufratu. Ponieważ najprawdopodobniej liczba poświadczonych zwycięzców z danego obszaru pozostawała w jakiejś proporcji do liczby uczestników igrzysk wywodzących się z danego miasta bądź kraju, nie może być wątpliwości, że sportowcy ze Wschodu hellenistycznego bardzo rzadko uczestniczyli w panhelleńskich agonach, a wszelkie świadectwa o ich udziale w takich zawodach kończą z rokiem 100 p.n.e.

Należy tu jeszcze wspomnieć o udziale monarchów hellenistycznych w zawodach sportowych. Dyscypliną najlepiej dostosowaną do ich wymagań były bez wątpienia wyścigi rydwanów: nie wymagały one publicznego obnażenia się ani nie groziły osobistym upokorzeniem króla przegrywającego z niżej urodzonym zawodnikiem. Monarcha miał nad innymi uczestnikami naturalną przewagę finansową, która pozwalała mu na wystawienie najlepszych koni dostępnych na rynku i na zatrudnienie najlepszego woźnicy. Stąd nic dziwnego, że znamy z autorów antycznych dość długą listę zwycięstw królów i królowych ptolemejskich w wyścigach rydwanów w Olimpii, Nemei i na Istmie Korynckim⁵². Zachowane

W. Coulson, H. Kyrieles, Athens 1988, s. 122–128; A. Farrington, *Olympic Victors and the Popularity of the Olympic Games in the Imperial Period*, „Tyche” 1997, 12, s. 16–24.

⁴⁸ Vide: szacunki dla igrzysk istmijskich: A. Farrington, *Isthmionikai: A Catalogue of Isthmian Victors*. Hildesheim 2012, s. 31–35; dla Amphiareia w Oropos: O.M. van Nijf, C.G. Williamson, *Connecting*, s. 53, 66; dla Megala Didymeia w Didymie: K. Nawotka, *Nourisher*, s. 210–211, 215–221.

⁴⁹ A. Farrington, *Olympic*, s. 16–20.

⁵⁰ Te dane za listami Morettiego.

⁵¹ Dane dotyczące igrzysk istmijskich za katalogiem w: A. Farrington, *Isthmionikai*.

⁵² Paus. X 7.8; Callimachus, *Victoria Berenices: Callimachus*, t. 1, wyd. R. Pfeiffer, Oxford 1949; G. Bastianini, *Posidippi Pallaei quae supersunt omnia*, Milano 2002, nr. 78, 82.

w inskrypcjach listy zwycięstw w Panatenajach w Atenach z II w. p.n.e. wymieniają spore grono monarchów: od Mastanabala, syna Masinissy, na Zachodzie, przez Attalidów, Lagidów, po jednego Seleukidę, nieznanego nam z imienia syna Antiocha IV⁵³. Uderza brak zwycięzców z dynastii Arsakidów. Znowu logistyka nie jest dobrym wyjaśnieniem tego faktu – zaprzęgi Arsakidów nie musiałyby pokonać dłuższej ani bardziej uciążliwej drogi do Aten niż zaprząg Mastanabala. Mamy więc ponownie do czynienia ze świadomą decyzją władców partyjskich nieuczestniczenia w aktywnościach definiujących przynależność do *hellenismos/to hellenikon*.

Ten zestaw poświadczeń źródłowych pokazuje, że sport odgrywał pewną rolę w autoidentyfikacji mieszkańców miast tzw. greckich i tak był też postrzegany przez współczesnych im wykształconych Babilończyków. Istotna jest jednak niewielka skala poświadczeń sportu na Wschodzie hellenistycznym i ograniczenie świadectw źródłowych niemal wyłącznie do czasów seleukidzkich i nie więcej niż jednego–dwóch pokoleń po utracie przez Seleukidów panowania nad ziemiami na wschód od Eufratu.

Najważniejszą instytucją społeczną miast hellenistycznych i prawdziwym propagatorem *hellenismos/to hellenikon* były gimnazjony. Jak wskazano wyżej autor 2. Księgi Machabejskiej dostrzegł z oburzeniem i nienawiścią, że zakorzenienie gimnazjonu wśród żydowskich Antiocheńczyków w Jerozolimie oznaczało rozkwit, punkt szczytowy hellenizmu (ἀκμή τις Ἑλληνισμοῦ) w Judei. Gimnazjony były zarówno miejscem ćwiczeń fizycznych uprawianych dla przyjemności, jak i kształcenia młodzieży męskiej, a także ośrodkami kultu Hermesa i Heraklesa oraz centrami kultury, często (przeważnie?) wyposażonymi w biblioteki⁵⁴. Każde

⁵³ J. Kirchner, *Inscriptiones Graecae II et III. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, cz. 1–3, Berlin 1913–1940 [dalej: *IG II²*] 2314, ll. 40–42; *IG II²* 2314, ll. 83–90; *SEG* 41.115, kol. I, ll. 38–39, 48–49, kol. III, l. 24; *SEG* 41.115, kol. III, ll. 22–23; *SEG* 41.115, kol. III, l. 32–33; *IG II²* 2316, kol. II, ll. 44–46; *IG II²* 2316, kol. II, ll. 42–43 (Mastanabal). Seleukida: *IG II²* 2317, l. 37. To uszkodzone miejsce, w którym zachowała się tylko ostatnia litera (sigma), jest rekonstruowane jako [βασιλεὺς Ἀντίοχο]ς (Antioch V) lub [βασιλεὺς Ἀλέξανδρο]ς (Aleksander Balas): *SEG* 41.118.

⁵⁴ G.M. Cohen, *The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden 1978, s. 36–37; K. Groß-Albenhausen, *Bedeutung und Funktion der Gymnasien für die Hellenisierung des Ostens*, w: *Das hellenistische Gymnasium*, red. D. Kah, P. Scholz, Berlin 2004, s. 313–322; P. Scholz, *Elementarunterricht und intellektuelle Bildung im hellenistischen Gymnasium*, w: *Das hellenistische*, s. 103–128; F. Daubner, *Gymnasia: Aspects of a Greek Institution in the Hellenistic and Roman Near East*, w: *Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change*, red. M. Blömer, A. Lichtenberger, R. Raja, Turnhout 2015, s. 33–46; O. Curty, *Gymnasiarchika. Recueil et analyse des inscriptions de l'époque hellénistique en l'honneur des gymnasiarques*, Paris 2015, s. 249–256; M.S.C. Paganini, *op. cit.*, s. 200–204, 206–207.

szanujące się miasto we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego miało gimnazjon, a większe ośrodki, jak Ateny, Efez, Milet, miały 3–6 gimnazjonów. Podnoszona przez część badaczy powszechność gimnazjonów na Wschodzie hellenistycznym⁵⁵ musi zostać skonfrontowana z rzeczywistością znaną nam ze źródeł archeologicznych i epigraficznych. Archeologicznie znany jest nam gimnazjon w Ai Khanoum, którego budowę rozpoczęto w drugiej ćwierci II w. p.n.e., nie doprowadzając jej jednak do końca przed zniszczeniem miasta ok. 145 r. p.n.e.⁵⁶, a pojedyncze napisy poświadczają gimnazjony w Seleukei nad Eulaiosem⁵⁷, Seleukei nad Tygrysem⁵⁸, Qual'a-i Sam w Drangianie⁵⁹ i w Babilonie⁶⁰. Kontekst tworzy 2888 poświadczeń w 1929 inskrypcjach, 1202 poświadczenia w źródłach egipskich (przeważnie papiirusy i ostraka) w bazie Trismegistos⁶¹ i liczne gimnazjony na terenach śródziemnomorskich zbadane archeologicznie. Tak mizerne poświadczenie gimnazjonów na wschód od Eufratu nakazuje wielki sceptycyzm w ocenie ich oddziaływania w krzewieniu hellenizmu na Wschodzie hellenistycznym. Wszystkie świadectwa są dość późne, a jeśli odzwierciedla to rzeczywistość historyczną, to można przypuszczać, że w zachodniej części tego obszaru gimnazjony powstawały w epoce późnoseleukidzkiej i funkcjonowały przez krótki czas po podboju partyjskim⁶². Czas i okoliczności ich zaniku nie są nam znane.

Powyższy przegląd aspektów uznawanych przez Greków i inne ludy epoki hellenistycznej za konstytutywne dla *hellenismos/to hellenikon* pokazuje ogromną słabość hellenizmu na wschód od Eufratu. Tak postrzeganego stanu rzeczy nie można rzucić po prostu na niedostatki bazy źródłowej. Uderza oczywiście bardzo niewielka liczba inskrypcji greckich – korpus *IK Iscrizioni dello Estremo Oriente Greco* zawiera zaledwie 460 pozycji (nie licząc monet), z czego prawie połowa (225) to puste

⁵⁵ G.M. Cohen, *The Seleucid*, s. 36; M. Avi-Yonah, *Hellenism and the East. Contacts and Interrelation from Alexander to the Roman Conquest*, Jerusalem 1978, s. 125–129; D. Engels, *Benefactors, Kings, Rulers: Studies on the Seleucid Empire between East and West*, Leuven–Paris–Bristol 2017, s. 355.

⁵⁶ M. Hoo, *op. cit.*, s. 86–87, ze zwięzłym odniesieniem do obszernej literatury przedmiotu.

⁵⁷ SEG 7.3 = IK EO 207.

⁵⁸ IK EO 81, po 72/1 r. p.n.e: gymnasiarchos wymieniony w stemplu w glinie.

⁵⁹ IK EO 285, II w. p.n.e. F. Daubner, *op. cit.*, s. 42.

⁶⁰ SEG 7.39 = IK EO 107, 110 r. p.n.e.

⁶¹ Poświadczenia epigraficzne w bazie PHI Greek Inscriptions. Zarówno baza PHI Greek inscriptions, jak i Trismegistos były przeszukiwane przez wybór frazy γυμνασι-, a więc gromadząc dane zarówno dla gimnazjonów, jak i gimnazjarchów zarządzających nimi. W obu przypadkach dostęp 5.08.2023 r. O gimnazjonach w Egipcie vide: M.C.D. Paganini, *op. cit.*

⁶² F. Daubner, *op. cit.*, s. 36.

numery, napisy zachowane w innych częściach świata, papirusy, stemple w glinie, bulle, ostraka, napisy na przedmiotach, zwykle nietraktowane na równi z napisami w kamieniu. Liczba inskrypcji w kamieniu z najważniejszych miast Wschodu to 7 w Seleukei nad Tygrysem⁶³ i 53 w Seleukei nad Eulaiosem⁶⁴. Dla porównania z Aleksandrii – miasta liczbą mieszkańców porównywalnego z Seleukeią nad Tygrysem i tak jak ona będącego stolicą królewską – zachowało się 1133 inskrypcji. To wciąż niewiele w porównaniu z produkcją epigraficzną w dużych miastach Azji Mniejszej, mierzoną liczbami 5777 inskrypcji w Efezie i 2476 w Milecie⁶⁵. Mała liczba zachowanych inskrypcji w kamieniu na wschód od Eufratu (235) – w całości porównywalna z liczbą napisów pochodzących z jednego niewielkiego miasta na obszarze śródziemnomorskim (np. 261 z Kallatis, ale dużo mniej niż 454 z Istros)⁶⁶ – dowodzi niewielkiej produkcji epigraficznej na tym ogromnym obszarze w starożytności, a to dostarcza dodatkowego argumentu na rzecz tezy o słabości hellenizmu na Wschodzie.

Należy też nadmienić, że ten stan rzeczy nie został wywołany jakimiś antygreckimi represjami partyjskimi, ale istniał przez całą epokę seleukidzką. O ile źródła starożytne trafnie odzwierciedlają sytuację, można sądzić, że philhelleni Arsakidzi chętnie bywali patronami greckich intelektualistów (np. Apollodorosa z Artemity)⁶⁷, zatrudniali greckich specjalistów (np. personel mennic)⁶⁸, zarządzili miastami i prowincjami przy pomocy urzędników o greckich tytułach, takich jak *strategos*, *somatophylax* i *epitropos*. Jeśli Pliniusz ma rację, że Ktezyfont został założony jako przeciwwaga dla Seleukei nad Tygrysem⁶⁹, to nie musi to oznaczać,

⁶³ IK EO 76, 81, 82, 84–87.

⁶⁴ IK EO 172–223; SEG 59.1654.

⁶⁵ Liczby inskrypcji w Aleksandrii, Efezie, Milecie za K. Nawotka et al., *Epigraphic habit and history of the Eastern Mediterranean*, „Eos” 2022, 109, s. 11.

⁶⁶ J. Porucznik, *The epigraphic curve in the Black Sea region: A case study from North-West Pontus*, w: *Epigraphic Culture in the Eastern Mediterranean in Antiquity*, red. K. Nawotka, Abingdon–New York 2020, s. 81.

⁶⁷ K. Nawotka, *Apollodoros of Artemita: Beyond New Jacoby*, w: *Parthika: Greek and Roman Authors' Views of the Arsacid Empire*, red. J. Wiesehöfer, S. Müller, Wiesbaden 2017, s. 47–58.

⁶⁸ E. Dąbrowa, *Greek: A language of the Parthian Empire*, w: idem, *Studia Graeco-Parthica: Political and Cultural Relations between Greeks and Parthians*, Wiesbaden 2011, s. 153–163; P.-Y. Boillet, *Quantifying Monetary Production: Ecbatana and Media in Parthian Times*, w: *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, red. V.S. Curtis et al., Oxford 2016, s. 115–116; J.M. Olbrycht, *Early Arsakid Parthia (ca. 250–165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*, Leiden–Boston 2021, s. 241–242.

⁶⁹ C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*, t. 1, wyd. C. Mayhoff, Leipzig 1875 [dalej: Plin. Nat.] VI 122: *invicem ad hanc exhauriendam Ctesiphontem iuxta tertium ab ea lapidem in Chalonitide condidere Parthi*.

że Mitrydatesem I kierowało dążenie do osłabienia żywiołu greckiego. Równie dobrze mógł mieć on na względzie szachowanie zbyt niezależnego wobec władcy – dzięki swej potędze ekonomicznej – miasta, jakim była Seleukeia. Znamienny jest przykład Babilonu, w którym w epoce seleukidzkiej adresatem listów królewskich był *šatammu*, najwyższy dostojnik świątyni Esagila, a w czasach arsakidzkich *epistates* (*pāhātu* po akadyjsku, w języku większości źródeł), samodzielnie lub razem z grecką polis (*pulitê*)⁷⁰. A zatem grecko-macedońska polis i jej czołowy urzędnik przejęli przywództwo w Babilonie – bez wątplenia decyzją władców arsakidzkich – spychając na plan dalszy dziedzicznego *šatammu* i radę *kiništu* sprawujące władzę w tym mieście w czasach seleukidzkich i wcześniej⁷¹. Innymi słowy, grecko-macedońskie społeczności w Mezopotamii i ich elity utrzymały przynależność do klasy rządzącej na ok. 100 lat po podboju partyjskim, a źródła nie zachowują śladu przymusowej dehellenizacji, podobnie jak nie zachowują śladu wsparcia Arsakidów dla hellenizmu na Wschodzie.

Wyjaśnienie słabości hellenizmu za Eufratem musi zacząć się od próby oszacowania rozmiarów fizycznej obecności Greków na Wschodzie hellenistycznym oraz rekonstrukcji procesu ewentualnej hellenizacji ludności tubylczej. Skala kolonizacji tzw. greckiej terenów na Wschód od Eufratu jest nam nieznana, a źródła antyczne nie przekazały na jej temat żadnych danych liczbowych. Dla czasów po Aleksandrze Wielkim mamy właściwie tylko trzy wzmianki: o przemieszczeniu na rozkaz Antiocha I pewnej liczby Macedończyków z Babilonu do Seleukei nad Tygrysem⁷², o atrakcyjności Mezopotamii dla Macedończyków ze względu na żyzność gleby⁷³ i o prośbie skierowanej przez Antiocha I do Magnezji nad Meandrem o przysłanie osadników do miasta Antiochia w Persydzie⁷⁴. Zasiedlo-

⁷⁰ R. Sciandra R., *The Babylonian correspondence of the Seleucid and Arsacid dynasties: new insights into the relations between court and city during the Late Babylonian Period*, w: *Organization, Representation and Symbols of Power in the Ancient Near East*, red. G. Wilhelm, Winona Lake 2012, s. 225–248.

⁷¹ P. Clancier, *The polis of Babylon: an historiographical approach*, w: *Hellenism and the Local Communities of the Eastern Mediterranean: 400 BCE–250 CE*, red. B. Chrubasik, D. King, Oxford 2017, s. 75–80.

⁷² BCHP 5, rev. 6–9. R.J. van der Spek, *The size and significance of the Babylonian temples under the Successors*, w: *La transition entre l'empire achéménide et les royaumes hellénistiques (vers 350–300 av. J.-C.)*, red. P. Briant, F. Joannès, Paris 2006, s. 293; D.T. Potts, *The politai and the bīt tāmartu: the Seleucid and Parthian theatres of the Greek citizens of Babylon*, w: *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*, red. E. Cancik-Kirschbaum, M. van Ess, J. Marzahn, Berlin–Boston 2011, s. 244.

⁷³ Plin. *Nat.* VI 122: „Macedones eam in urbes congregavere propter ubertatem soli”.

⁷⁴ *IMagn* 61+ = *IK EO* 252, ll. 14–19.

na w pewnej (znaczej?) mierze przez Magnetów Antiochia jest zresztą jedynym miastem na Wschodzie, o którym wiemy, że funkcjonowały w niej i podejmowały decyzje greckie organy władzy, *boule* i *demos*. We wszystkich innych miastach, o których mamy wiedzę, organem podejmującym decyzje zarządcze byli *peliganes*, macedońska rada starszych. Zgromadzenie – o ile istniało – zbierało się w teatrze celem wysłuchania listu królewskiego, a nie dla podejmowania uchwał⁷⁵. Wzmiankowana wyżej uchwała z Antiochii pokazuje dominujący chyba model kolonizacji polegający na przesiedlaniu, na rozkaz monarchy, zorganizowanych grup osadników. Indywidualne decyzje o przeniesieniu centrum swej aktywności życiowej na Wschód były zapewne stosunkowo rzadkie i musiały dotyczyć migracji do miast już funkcjonujących w modelu polis greckiej bądź macedońskiej. Przypuszczalnie tacy osadnicy przybywali raczej do obu Seleukei w Mezopotamii i Babilonu niż do osad przyfortecznych w głębi Azji. Niewielka liczba danych źródłowych o osadnictwie grecko-macedońskim na Wschodzie nakazuje spojrzeć na dziesiątki miast, wedle naszych źródeł założonych przez pierwszych Seleukidów we wschodniej części ich ogromnego imperium, jako na twierdze raczej niż na miasta cywilne.

Znamienna dla dominującego stanowiska nauki jest rekonstrukcja procesu hellenizacji Wschodu wyrażona przez najważniejszego badacza kolonizacji seleukidzkiej Getzela Cohena:

Certainly it is likely that some of the women whom the settlers married both before and after their arrival at the colonies were native [...]. The minimal influence which these women had on the cultural life can be seen from an incident quoted by Diodorus [...]. In any case, the Greek influence was probably so strong that it set the character of the colony, irrespective of who the colonists' wives were⁷⁶.

Pomijając już nawet rasistowskie podstawy rozumowania o naturalnej wyższości Greków i Macedończyków nad azjatyckimi kobietami, komentarz do tego modelu może być trojaki. Po pierwsze, gdyby – jak twierdzi Cohen – mieszane małżeństwa wydawały z reguły zhellenizowane potomstwo, to zwiększająca się z pokolenia na pokolenie liczba kulturowych Greków pozostawiłaby po sobie znaczący ślad w kulturze

⁷⁵ K. Nawotka, *On the Nature and Functions of the Macedonian Council of Peliganes*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 2023, 63, s. 386–400.

⁷⁶ G.M. Cohen, *The Seleucid*, s. 34–35. Passus, na który powołuje się Cohen, to D.S. XXXII 10, zawierający opowieść o seleukidzkim żołnierzu Macedończyku Diofantosie, który pojął za żonę Arabkę, a związek doczekał się dwójki dzieci o greckich imionach; córka Diofantosa zaś poślubiła Greka. Ten jednostkowy przykład hellenizacji ma być ilustracją całego zjawiska.

materialnej i inskrypcjach, a tego nie dostrzegamy. Nawet w największych miastach tzw. greckich na Wschodzie dominowała architektura mezopotamska, a nie grecka, choć plan miasta – o którym decydował król, a nie mieszkańcy – był często ortogonalny, tak jak w typowych nowo zakładanych miastach greckich⁷⁷. O inskrypcjach powiedziano już wyżej. Po drugie, panuje ogólna zgoda, że Macedończycy, zwłaszcza macedońscy weterani, a nie Grecy, stanowili większość osadników europejskich na Wschodzie. Macedończycy w armii hellenistycznej byli to żołnierze uzbrojeni i wyszkoleni na sposób macedoński, a niekoniecznie etniczni Macedończycy, z czego zdawano sobie już sprawę w starożytności⁷⁸. Tacy weterani nie byli więc naturalnymi krzewicielami hellenizmu.

Wreszcie – i do tego też panowała zgoda od IV w. p.n.e. po początek pryncypatu – Grekiem człowiek nie tyle się rodził, co stawał przez akulturację w rodzinie i szkole⁷⁹. W typowym dla starożytności modelu małżeństwa, w którym występowała duża różnica wieku między małżonkami i dodatkowo niższa dożywalność mężczyzn niż kobiet, obowiązek wychowania dzieci był w nieproporcjonalnym stopniu realizowany przez kobiety, których greccy/macedońscy mężowie nieczęsto dożywiali wieku, w którym mogli oddziaływać wychowawczo na swe dzieci. Można być zatem pewnym, że w rodzinach macedońsko-irańskich czy macedońsko-mezopotamskich dzieci akulturowały się znacznie częściej w dominującej kulturze irańskiej lub babilońskiej niż w greckiej – najczęściej częściowo tylko przyswojonej przez ich rodziców. Możemy sobie na przykład wyobrazić, że dla synów i córek macedońskich kolonistów na Wschodzie kult Nanai, Isztar czy Anahity był bardziej naturalny niż oddawanie czci Apollinowi lub Hermesowi. O procesie orientalizacji osadników macedońskich pisał zresztą Liwiusz, niekoniecznie tylko ze złośliwości wobec Macedończyków⁸⁰: „Macedones, qui Alexandriam in Aegypto, qui Seleuciam ac Babyloniam quique alias sparsas per orbem terrarum colonias habent, in Syros, Parthos, Aegyptios degenerarunt”⁸¹.

⁷⁷ Seleukeia nad Tygrysem: V. Messina, *Seleucia on the Tigris. The Babylonian Polis of Antiochus I*, „Mesopotamia” 2011, 16, s. 159–160; L. Mazzini, *Seleucia on the Tigris, doom of Babylon?*, „IncidAntico” 2021, 19, s. 162–163; Ai Khanoum: L. Martinez-Sève, *The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan*, „AJA” 2014, 118.

⁷⁸ Józef Flawiusz (Flavius Josephus, *De bello Iudaico libri VII*, wyd. B. Niese, Berlin 1895, V 460) pisze o etnicznie niemacedońskiej gwardii Antiocha Epiphanesa, syna Antiocha IV z Kommagene, że była uzbrojona na sposób macedoński i nazywana Macedończykami. G.M. Cohen, *Polis Hellenis*, w: *East and West in the World Empire of Alexander: Essays in Honour of Brian Bosworth*, red. P. Wheatley, E. Baynham, Oxford 2015, s. 273.

⁷⁹ Isoc. *Paneg.* 50

⁸⁰ Tak G. Traina, *Notes*, s. 5–6.

⁸¹ *Titi Livi: Ab Urbe Condita*, t. 6, wyd. P.G. Walsh, Oxford 1999, XXXVIII 17.11.

Akulturację na obszarze śródziemnomorskim, odbywającą się w szkole, znamy choćby na przykładzie fundacji Eudemosa w Milecie – korzystając ze środków przekazanych przez euergetę, miasto zatrudniało czterech trenerów i czterech nauczycieli czytania i pisanie, zapewniając synom obywateli możliwość bezpłatnego zdobycia podstawowej edukacji intelektualnej i sportowej⁸². Ważnym elementem akulturacji było też wspólne z nauczycielami składanie ofiar Apollinowi i Zeusowi⁸³. Na wyższym szczeblu edukacja była kontynuowana w jednym z trzech gimnazjonów w mieście⁸⁴. Nic lepiej nie ilustruje roli gimnazjonu w greckiej edukacji kulturowej jak kalendarz gimnazjonu na Kos datowany na ok. połowę II w. p.n.e., wyliczający święta i procesje, w których uczestniczyli nastoletni uczniowie⁸⁵. Nie mamy wiedzy o możliwości zdobywania edukacji na poziomie podstawowym nigdzie na Wschodzie hellenistycznym, a dostęp do gimnazjonów był bardzo ograniczony ze względu na ich niewielką liczbę i prawdopodobne późne powstanie. Słabe nasycenie ziem na wschód od Eufratu greckimi instytucjami edukacyjnymi i kulturalnymi dawało niewielką szansę potomkom greckich i macedońskich kolonistów na akulturację w hellenizmie. Literacki obraz nieuniknionego procesu utraty greckich cech kulturowych przez potomków przesiedleńców z Eretrii mieszkających w Elymais daje Flawiusz Filostratos⁸⁶.

Przegląd szczupłej bazy źródłowej prowadzi do wniosku o słabości hellenizmu na Wschodzie hellenistycznym, tak w epoce seleukidzkiej⁸⁷, jak i za panowania Arsakidów. Nie dostrzegamy istotnego zainteresowania Seleukidów „hellenizacją” wschodniej części państwa, w tym też jego kluczowych prowincji w Mezopotamii, gdzie mieściły się największe i najbogatsze miasta imperium. Można odnieść wrażenie, że z punktu widzenia tej macedońsko-irańskiej dynastii propagowanie hellenizacji we

⁸² O roli sportu w wychowaniu obywatela greckiej polis vide: S.C. Murray, *Sport and education in ancient Greece and Rome*, w: *A Companion to Ancient Education*, red. W.M. Bloomer, Chichester 2015, s. 430–443.

⁸³ G. Kawerau, A. Rehm, *Das Delphinion in Milet (Milet I.3)*, Berlin 1914, 145 z ok. 200 r. p.n.e. K. Nawotka, *Nourisher*, s. 93–94 z odniesieniem do literatury przedmiotu.

⁸⁴ O roli gimnazjonu jako miejsca edukacji fizycznej i intelektualnej efebów: P. Gauthier, *Notes sur le rôle du gymnase dans les cités hellénistiques*, w: *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993*, red. M. Wörle, P. Zanker, München 1995, s. 1–11; N.M. Kennell, *The ephebeia in the Hellenistic period*, w: *A Companion to Ancient*, s. 172–183.

⁸⁵ W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, wyd. 3, Leipzig 1915–1924 (*Syll.*³) 1028.

⁸⁶ Flavius Philostratus, *Flavii Philostrati opera*, t. 1, wyd. C.L. Kayser, Leipzig 1870, *Vita Apollonii* VA 1.24. G. Traina, *Notes*, s. 9–10.

⁸⁷ Dostrzegł to J. Oelsner, *op. cit.*

wschodniej części imperium było zbędne, skoro mogła się ona opierać na dobrze poświadczoną lojalność babilońskich poddanych, a dodatkowo średnioterminowej stabilizacji służyło umiejętne wykorzystywanie sieci powiązań z licznymi lokalnymi dynastiami. Hellenizm pozostawał na wschód od Eufratu, nawet w miastach Mezopotamii, cienką powłoką na społeczeństwie funkcjonującym w ramach wielowiekowej, niegreckiej tradycji. Wraz ze zmianą dynastii z Seleukidów na Arsakidów osłabieniu uległy te czynniki, które podtrzymywały przynajmniej pozór hellenizmu. Bez wątpienia nastąpił kres kolonizacji grecko-macedońskiej, a dodatkowo podkreślanie macedońskiego pochodzenia i autoidentyfikacji przestało być ważne dla kariery w armii i administracji królewskiej⁸⁸. W tej nowej sytuacji hellenizm na Wschodzie utracił całą żywotność, aby wygasnąć w ciągu kilku zaledwie pokoleń⁸⁹.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Aelius Aristides, *Aristides*, t. 1, wyd. W. Dindorf, Leipzig 1829.
Aristoteles, *Aristotelis Politica*, wyd. W.D. Ross, Oxford 1957.
Bosnakis D., Hallof K., *Inscriptiones Graecae*, t. XII, 4.2, *Inscriptiones Coi insulae. Catalogi, dedicationes, tituli honorarii, termini*, Berlin–New York 2012.
Callimachus, *Victoria Berenices: Callimachus*, t. 1, wyd. R. Pfeiffer, Oxford 1949.
Canali F., De Rossi, *Iscrizioni dello estremo oriente Greco. Un repertorio*, Berlin 2004.
Clemens Alexandrinus, *Stromata*, w: O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, *Clemens Alexandrinus*, t. 2, Berlin 1960.
Dio Chrysostomus, *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*, t. 1–2, wyd. J. von Arnim, Berlin 1893–1896.
Diodorus Siculus, *Diodori bibliotheca historica*, t. 1–5, wyd. I. Bekker, L. Dindorf, Leipzig 1888–1905.
Dionysius Halicarnassensis, *Donyisii Halicarnassensis antiquitatum Romanorum quae supersunt*, t. 1–4, wyd. K. Jacoby, Leipzig 1885–1905.
Dittenberger W., *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, wyd. 3, Leipzig 1915–1924.
Eusebius, *Commentarius in Isaiam*, w: J. Ziegler, *Eusebius Werke*, t. 9, Berlin 1975.
Eusebius, *Demonstratio evangelica*, w: I.A. Heikel, *Eusebius Werke*, t. 6, Leipzig 1913.
Finkel I.L., van der Spek R.J., Pirngruber R., *Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period*, Atlanta 2024.

⁸⁸ Proces degradacji czynnika macedońskiego rozpoczął się już w II w. p.n.e.: L. Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, Rennes 2007, s. 389–392; O. Coloru, *Seleukid settlements: between ethnic identity and mobility*, „Electrum” 2013, 20, s. 51–52.

⁸⁹ Vide: L. Martinez-Sève, *La ville de Suse à l'époque hellénistique*, „RA” 2002, s. 35, na temat zaniku greckiego charakteru Suzy (Seleukei nad Eulaioseu) w I w. n.e.

- Flavius Josephus, *De bello Iudaico libri VII*, wyd. B. Niese, Berlin 1895.
- Flavius Philostratus, *Flavii Philostrati opera*, t. 1–2, wyd. C.L. Kayser, Leipzig 1870.
- Herodianus, *Περὶ σολοικισμοῦ*, w: *Lexicon Vindobonense*, wyd. A. Nauck, St. Petresburg 1867.
- Herodotus, w: *Hérodote. Histoires*, t. 1–9, wyd. P.-E. Legrand, Paris 1930–1954.
- Isocrates, *Panegyricus: Isocrate. Discours*, t. 2, wyd. G. Mathieu, É. Brémond, Paris 1938.
- Juba, w: F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, t. 3A, Leiden 1940.
- Julius Africanus, M. Wallraff, *Iulius Africanus Chronographiae. The extant fragments*, Berlin–New York 2007.
- Kawerau G., Rehm A., *Das Delphinion in Milet (Milet I.3)*, Berlin 1914.
- Kern O., *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900.
- Kirchner J., *Inscriptiones Graecae II et III. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, cz. 1–2, Berlin 1913–1940.
- Livius, *Titi Livi: Ab Urbe Condita*, t. 6, wyd. P.G. Walsh, Oxford 1999.
- Libanius, *Orationes: Libanii Opera*, t. 1, wyd. R. Foerster, Leipzig 1903.
- Machabaeorum I, w: *Septuaginta*, t. 1, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1935.
- Machabaeorum II, w: *Septuaginta*, t. 1, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1935.
- Pausanias, *Pausaniae Graeciae descriptio*, t. 1–3, wyd. F. Spiro, Leipzig 1903.
- Philodemus, *Περὶ ποιημάτων*, w: F. Sbordone, *Philodemi Peri poiematon tractatus tres*, „Rendiconti della Academia di Archeologia di Napoli” 1961.
- Plinius, *Naturalis historia: C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, t. 1, wyd. C. Mayhoff, Leipzig 1875.
- Posidippus, G. Bastianini, *Posidippi Pallaei quae supersunt omnia*, Milano 2002.
- „Supplementum Epigraphicum Graecum”
- Vitruvius, Vitruve, *De l'architecture*, t. 1–10, wyd. P. Fleury, Paris 1969.

Studies (Opracowania)

- Avi-Yonah M., *Hellenism and the East. Contacts and Interrelation from Alexander to the Roman Conquest*, Jerusalem 1978.
- Bastianini G., *Posidippi Pallaei quae supersunt omnia*, Milano 2002.
- Bernard P., *Campagne de fouilles 1969 à Ai Khanoum (Bactriane)*, „CRAI” 1970, 114.
- Bichler R., *Hellenismus. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*, Darmstadt 1983.
- Boillet P.-Y., *Quantifying Monetary Production: Ecbatana and Media in Parthian Times*, w: *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion*, red. V.S. Curtis et al., Oxford 2016.
- Bravo B., Wipszycka-Bravo E., *Historia starożytnych Greków*, t. 3, Okres hellenistyczny, Warszawa 1992.
- Burstein S.M., *Greek Identity in the Hellenistic Period*, w: *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, red. K. Zacharia, Aldershot–Burlington 2008.
- Capdetrey L., *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, Rennes 2007.
- Christesen P., *Sport and Democratization in Ancient Greece (with an Excursus on Athletic Nudity)*, w: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, red. P. Christesen, D.G. Kyle, Malden–Chichester 2014.
- Clancier P., *The Polis of Babylon: An Historiographical Approach*, w: *Hellenism and the Local Communities of the Eastern Mediterranean: 400 BCE–250 CE*, red. B. Chrubasik, D. King, Oxford 2017.
- Cohen G.M., *Polis Hellenis*, w: *East and West in the World Empire of Alexander: Essays in Honour of Brian Bosworth*, red. P. Wheatley, E. Baynham, Oxford 2015.

- Cohen G.M., *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley–Los Angeles–London 2013.
- Cohen G.M., *The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organization*, Wiesbaden 1978.
- Coloru O., *Seleukid settlements: between ethnic identity and mobility*, „Electrum” 2013, 20.
- Curty O., *Gymnasiarchika. Recueil et analyse des inscriptions de l'époque hellénistique en l'honneur des gymnasiarques*, Paris 2015.
- Daubner F., *Gymnasia: Aspects of a Greek Institution in the Hellenistic and Roman Near East, w: Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change*, red. M. Blömer, A. Lichtenberger, R. Raja, Turnhout 2015.
- Dąbrowa E., *Greek: A language of the Parthian Empire*, w: E. Dąbrowa, *Studia Graeco-Parthica: Political and Cultural Relations between Greeks and Parthians*, Wiesbaden 2011.
- Engels D., *Benefactors, Kings, Rulers: Studies on the Seleukid Empire between East and West*, Leuven–Paris–Bristol 2017.
- Farrington A., *Isthmionikai: A Catalogue of Isthmian Victors*, Hildesheim 2012.
- Farrington A., *Olympic Victors and the Popularity of the Olympic Games in the Imperial Period*, „Tyche” 1997, 12.
- Gauthier P., *Notes sur le rôle du gymnase dans les cités hellénistiques*, w: *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993*, red. M. Wörle, P. Zanker, München 1995.
- Gillmeister A., *Kontrowersje wokół książki Hellenizm a judaizm Tadeusza Zielińskiego. Polemiki chrześcijańskie*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2011, 3.
- Gregoratti L., *Epigraphy of Later Parthia*, „Voprosy Epigrafiki. Sbornik statei” 2013, 7.
- Groß-Albenhausen K., *Bedeutung und Funktion der Gymnasien für die Hellenisierung des Ostens*, w: *Das hellenistische Gymnasium*, red. D. Kah, P. Scholz, Berlin 2004.
- Gruen E., *Herodotus and Greekness*, w: E.S. Gruen, *Ethnicity in the Ancient World – Did it matter?*, Berlin–Boston 2020.
- Gruen E.S., *Jewish Perspectives on Greek Culture and Ethnicity*, w: *Hellenism in the Land of Israel*, red. G.E. Sterling, J.J. Collins, Notre Dame 2001.
- Hall J., *The role of language in Greek ethnicities*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society” 1995, 41.
- Hoo M., *Eurasian Localisms: Towards a Translocal Approach to Hellenism and Inbetweenness in Central Eurasia, Third to First Centuries BCE*, Stuttgart 2022.
- Kennell N.M., *The ephebeia in the Hellenistic period*, w: *A Companion to Ancient Education*, red. W.M. Bloomer, Chichester 2015.
- Kyle D., *Pan-Hellenism and Particularism: Herodotus on Sport, Greekness, Piety and War*, w: *Sport in the Cultures of the Ancient World New Perspectives*, red. Z. Papakonstantinou, Abingdon–New York 2010.
- Martinez-Sève L., *La ville de Suse à l'époque hellénistique*, „RA” 2002.
- Martinez-Sève L., *Les Grecs d'Extrême Orient: communautés grecques d'Asie Centrale et d'Iran*, „Pallas” 2012, 89.
- Martinez-Sève L., *Pouvoir et religion dans la Bactrienne hellénistique. Recherches sur la politique religieuse des rois séleucides et gréco-bactriens*, „Chiron” 2010, 40.
- Martinez-Sève L., *The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan*, „American Journal of Archaeology” 2014, 118.
- Mazzini L., *Seleucia on the Tigris, doom of Babylon?*, „IncidAntico” 2021, 19.
- Messina V., *Seleucia on the Tigris. The Babylonian Polis of Antiochus I*, „Mesopotamia” 2011, 16.
- Moretti L., *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma 1957.

- Moretti L., *Nuovo supplemento al catalogo degli Olimpionici*, „Miscellanea Greca e Romana” 1987, 12.
- Moretti L., *Nuovo supplemento al catalogo degli Olympionikai*, w: *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, 5–9 September 1988*, red. W. Coulson, H. Kyrieleis, Athens 1988.
- Moretti L., *Supplemento al catalogo degli Olympionikai*, „Klio” 1970, 52.
- Murray S.C., *Sport and education in ancient Greece and Rome*, w: *A Companion to Ancient Education*, red. W.M. Bloomer, Chichester 2015.
- Nawotka K., *Apollodoros of Artemita: Beyond New Jacoby*, w: *Parthika: Greek and Roman Authors’ Views of the Arsacid Empire*, red. J. Wiesehöfer, S. Müller, Wiesbaden 2017.
- Nawotka K., *Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great*, „Klio” 2003, 85.
- Nawotka K., *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Diocletian*, Wiesbaden 2023.
- Nawotka K., *On the Nature and Functions of the Macedonian Council of Peliganes*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2023, 63.
- Nawotka K. et al., *Epigraphic habit and history of the Eastern Mediterranean*, „Eos” 2022, 109.
- Oelsner J., *Wie griechisch ist Babylonien in hellenistischer Zeit? Zu den griechischen Sprachzeugnissen aus Babylonien*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 2014, 164, 2.
- Olbrycht M.J., *Early Arsakid Parthia (ca. 250–165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*, Leiden–Boston 2021.
- Paganini M.C.D., *Gymnasia and Greek Identity in Ptolemaic Egypt*, Oxford 2022.
- Pleket H.W., *Inscriptions as Evidence for Greek Sport*, w: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, red. P. Christesen, D.G. Kyle, Malden–Chichester 2014.
- Pleket H.W., *Sport in Hellenistic and Roman Asia Minor*, w: *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, red. P. Christesen, D.G. Kyle, Malden–Chichester 2014.
- Porucznik J., *The epigraphic curve in the Black Sea region: A case study from North-West Pontus*, w: *Epigraphic Culture in the Eastern Mediterranean in Antiquity*, red. K. Nawotka, Abingdon–New York 2020.
- Potts D.T., *The politai and the bit tāmartu: the Seleucid and Parthian theatres of the Greek citizens of Babylon*, w: *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*, red. E. Cancik-Kirschbaum, M. van Ess, J. Marzahn, Berlin–Boston 2011.
- Prokulski W., *Hellenizm św. Pawła*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1953, 6.
- Rapin C., *Les sanctuaires de l’Asie Centrale à l’époque hellénistique. État de la question*, „Études de lettres”, 1992, 4.
- Rigsby K.J., *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, London–Berkeley 1996.
- Scanlon T.F., *Eros and Greek Athletics*, Oxford 2002.
- Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechischen Städte und Heiligtümer*, cz. 1, *Zeugnisse und Kommentare*, red. K. Bringmann, H. v. Steuben, Berlin 1995.
- Scholz P., *Elementarunterricht und intellektuelle Bildung im hellenistischen Gymnasion*, w: *Das hellenistische Gymnasion*, red. D. Kah, P. Scholz, Berlin 2004.
- Sciandra R., *The Babylonian correspondence of the Seleucid and Arsacid dynasties: new insights into the relations between court and city during the Late Babylonian Period*, w: *Organization, Representation and Symbols of Power in the Ancient Near East*, red. G. Wilhelm, Winona Lake 2012.
- Slater W., Summa D., *Crowns at Magnesia*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2006, 46.

- Spawforth A., „Macedonian times”: Hellenistic memories in the provinces of the Roman Near East, w: *Greeks on Greekness: Viewing the Greek Past under the Roman Empire*, red. D. Konstan, S. Said, Cambridge 2006.
- Teodoret z Cyru, *Leczenie chorób hellenizmu*, wstęp, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1981.
- Thomas R., *Ethnicity, Genealogy and Hellenism in Herodotus*, w: *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, red. I. Malkin, Washington 2001.
- Traina G., *Notes on Hellenism in the Iranian East* (*Classico-Oriental Notes*, 6–8), „Iran & the Caucasus” 2005, 9.
- Van der Spek R.J., *Ethnic Segregation in Hellenistic Babylon*, w: *Ethnicity in Ancient Mesopotamia: Papers read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, July 1–4, 2002*, red. W. van Soldt, R. Kalvelagen, D. Katz, Leiden 2004.
- Van der Spek R.J., *The size and significance of the Babylonian temples under the Successors*, w: *La transition entre l'empire achéménide et les royaumes hellénistiques (vers 350–300 av. J.-C.)*, red. P. Briant, F. Joannès, Paris 2006.
- van Nijf O.M., Williamson, C.G., *Connecting the Greeks: Festival Networks in the Hellenistic World*, w: *Athletics in the Hellenistic World*, red. C. Mann, S. Remijsen, S. Scharff, Stuttgart 2016.
- Wiesehöfer J., *Kings of Kings and Philellên: Kingship in Arsacid Iran*, w: *Aspects of Hellenistic Kingship*, red. P. Bilde et al., Aarhus 1996.
- Wiseman J., *Agonistic Festivals, Victors, and Officials in the Time of Nero: An Inscribed Herm from the Gymnasium Area of Corinth*, „Hesperia Supplements” 2015, 48.
- Zacharia, K., *Herodotus' Four Markers of Greek Identity*, w: *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, red. K. Zacharia, Aldershot–Burlington 2008.
- Zieliński T., *Hellenizm a Judaizm*, Warszawa–Kraków 1927.

NOTA O AUTORZE

Krzysztof Nawotka – prof. dr hab., historyk i filolog klasyczny, wykształcony we Wrocławiu, Oksfordzie i Columbus, OH, obecnie zatrudniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze to epigrafika grecka, Morze Czarne i Azja Mniejsza w starożytności oraz dzieje i legenda Aleksandra Wielkiego. Spośród jego publikacji można wymienić monografie autorskie: *The Western Pontic Cities: History and Political Organization* (Hakkert 1997); *Aleksander Wielki* (Monografie Humanistyczne FNP 2004); *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies* (Harrassowitz 2014); *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes: A Historical Commentary* (Brill 2017); *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Alexander the Great* (Harrassowitz 2023).

ABOUT THE AUTHOR

Krzysztof Nawotka – full professor, historian and classicist educated in Wrocław, Oxford and Columbus, OH, currently employed at the Institute of History, University of Wrocław. His research interests include Greek epigraphy, the Black Sea and Asia Minor in antiquity, and the history and legend of Alexander the Great. Among his publications are the author's monographs: *The Western Pontic Cities: History and Political Organization* (Hakkert 1997); *Alexander the Great* (Cambridge Scholars Publishing 2010); *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies* (Harrassowitz 2014); *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes: A Historical Commentary* (Brill 2017); *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Alexander the Great* (Harrassowitz 2023).